

AYNÎ'Yİ YETİŞTİREN MEMLUKLER DÖNEMİ İLMÎ HAREKETİNE GENEL BİR BAKIŞ

Doç. Dr. İsmail YİĞİT

1. Giriş:

Aynî, Memlukler dönemi ilmî hareketinin en mümtaz temsilcilerinden biridir. Türk Memlukleri'nin son zamanlarında doğmuş, ömrünün büyük bölümünü, Çerkes Memlukleri döneminde geçirmiştir. Aynî'yi yetiştiren ilmî muhiti tanıtırken, onun yaşadığı Memlukler dönemi hakkında kısa bilgi vermemiz yerinde olacaktır. Memlukler, tarihte hükümler olmuş en büyük İslam devletlerinden biridir. Bu devlet, İslam dünyasının büyük bölümünü yerle bir eden Moğol istilâsının bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, Abbasî Hilâfeti'nin merkezi Bağdat'ın sükutundan 6 yıl önce, 1250 yılında Mısır'da kurulmuş, hakimiyetini 1517 yılına kadar devam ettirmiştir. Bu devletin tarihi, sultanların menşesine göre ikiye ayrılarak incelenmektedir. 1250-1382 yılları arasında devam eden birinci döneme, "Bahrî Memlukler veya Türk Memlukleri", 1382-1517 yılları arasındaki ikinci döneme ise "Burcî Memlukler veya Çerkes Memlukleri" adları verilmiştir. Birinci dönem sultanları, isimden anlaşıldığı gibi tamamı Türk asıllıdır, ikinci dönemde hüküm süren sultanlar ise, ikisi hariç Çerkes asıllıdır.

Kuruluşlarından 10 yıl sonra kazandıkları Ayn Câlut zaferiyle Moğol istilasını durdurarak Mısır ve batısında kalan İslam dünyasını, hatta bazı tarihçilerin haklı olarak belirttiği gibi İnsanlık medeniyetini, her şeyi tahrip eden Moğollardan kurtarmaları ve Ortadoğu'yu bölgedeki fitne unsuru haçlılardan temizlemeleri gibi üstün hizmetleriyle hatırlanan Memlukler, İslâm İlimler tarihi için de emsalsiz bir miras bırakmışlardır. Onların 2,5 asır süren zamanı, parlak bir ilmî harekete sahne olmuş-

tur. Bu ilmî hareket, başta Memluk sultanları olmak üzere, devlet ricalinin tamamından büyük destek görmüştür. Sultanlar ve emirler, medrese yaptırmak hususunda adeta birbirleriyle yarışarak çok sayıda medrese inşa ettirmişler; bu medreselerde görev yapacak müderrisler, okuyacak talebeler ve görevlilerin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak geniş vakıflar tahsis etmişlerdir. Onların yaptırmış olduğu bu müesseselerden bir kısmı, günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. Bilhassa Memluk devletinin başkenti Kahire ve Suriye'nin merkezi Dımeşk'te ayakta kalan bu eserler, Memluk ilmî hareketinin hâlâ yaşayan şahitleri durumundadırlar.

Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren, önemli ilim merkezleri arasına giren Kahire ve Dımeşk şehirleri, yaklaşık iki buçuk asır süren Memlukler zamanında, sadece bu devletin değil, bütün İslâm dünyasının en önemli iki ilim merkezi olmuştur. Zira, devletlerini, İslam dünyasının Moğol istilası altında, tarihinin en önemli krizini yaşadığı bir sırada kuran Memluk sultanları, himayelerine sığınan müslüman mültecilerin tamamına kucak açmışlardı. Bu mülteciler arasında, şüphesiz ki, Moğollar'ın tahribine maruz kalan Doğu İslam dünyasının en mümtaz alimleri de bulunuyordu. Bu alimlerin de katılmasıyla Memluk devletinin başşehri, kütüphaneleri yakılıp-yıkılan İslam dünyasının en önemli kültür merkezi Bağdat'ın yerini aldı. Moğollar tarafından yıkılmış olan Bağdat Abbasi Hilâfeti'nin Memlukler'in himayesinde Kahire'de yeniden kurulması da, Memluk başkentini aynı zamanda İslam dünyasının en önemli siyasî merkezi haline getirmişti. Bu gelişme, ülkeye gelen alimlerin sayısını arttırdı. Diğer taraftan Mısır ve Suriye'ye alim akışı, sadece Doğu İslam dünyasından değildi. O sırada Endülüs ve Kuzey Afrika İslam ülkeleri de, büyük bir kriz dönemi yaşıyordu. Endülüs'te Muvahhid devletinin hristiyan devletler tarafından yıkılması ve müslümanlara ait merkezlerin çoğunun istila edilmesi üzerine, haçlılardan kaçan müslümanların bir kısmı, zamanın tek istikrarlı İslam ülkesine sığınmıştı. Bu esnada Endülüs ve Kuzey Afrika'da yetişmiş pek çok alim de Mısır'a geldi. Bu bakımdan Memlukler'in başkenti Kahire, alimlerin toplanma noktası olmuş, Doğu ve Batı İslam dünyasının ilim yıldızlarını bünyesinde toplamıştı. Bu gelişmeler, Memluk ilmî hareketinin sağlam ve zengin bir temel üzerine oturmasını sağlamış oldu. Memluk sultanlarının desteği sayesinde büyük gelişme gösteren ilmî hareket, İslam kültür tarihine çok şeyler kazandırdı.

2. Eğitim ve Öğretim Müesseseleri:

A. Medreseler

İslâm Eğitim ve Öğretim Tarihi'nin en önemli kurumu olan Medrese, Memlukler zamanında parlak bir dönem yaşamıştır. Medreselerin bu parlak döneme ulaşınca kadar geçirdiği safha, Memluk medreselerini izah bakımından önem arz etmektedir. Bu bakımdan, bir Sünnî müessesesi olarak ortaya çıkan medreselerin tarihine kısaca göz atmamız yerinde olacaktır. İslam dünyasında cami, mescid ve diğer eğitim kurumlarının yanında, sadece eğitim ve öğretim faaliyetine tahsis edilen medreselerin, ilk olarak, Hicrî dördüncü (Milâdî onuncu) asırda, Doğu İslam dünyasında Nişabur'da ortaya çıktığı bilinmektedir. Beyhakiyye medresesi ile başlatılan bu faaliyet onu takibeden üç medrese ile devam etmiştir¹. Bu medreselerden sonra, Selçuklu sultanı Alparslan'ın veziri Nizamülmülk'ün, 1057-1065 yılları arasında Bağdat'ta inşa ettirdiği kendisine nisbetle "Nizamiyye Medresesi" adı verilen meşhur medrese gelmektedir. Bu medresenin kuruluşunu takip eden yıllarda, diğer büyük merkezlerde de, aynı adı taşıyan fıkıh medreseleri kurulmuştur. Bu eğitim kurumlarının sayısı gittikçe artmış, büyüklü-küçüklü, yerleşim merkezlerinin her birinde medrese yapılmıştır. Nitekim 665/1266 yılında vefat etmiş olan tarihçi Ebu Şâme, bu konuda şöyle demektedir:

"Nizamülmülk'ün medreseleri, bütün dünyada meşhurdur. Bu medreselerin bulunmadığı belde yoktur. Hatta hiç kimsenin uğramadığı, yer yüzünün sapa bir köşesi olan Ceziretü İbn Ömer'e varıncaya kadar! Oraya bile büyücek ve güzel bir medrese yaptırılmıştır ki, Radiyyüddin Medresesi adını taşır."² Sübkî de, her merkezde bir medrese bulunduğunu kaydetmektedir³.

Kuruluşundan itibaren Sünnî İslam dünyasında büyük bir gelişme gösteren medreselere verilen önemin sebebi de çok mühimdir. 1055 yılında Selçuklular'ın Bağdat'a girerek Abbâsî Hilâfeti'ni Şiî Büveyhi sultanlarının hakimiyetinden kurtarmaları, Ehl-i Sünnet kültürü için bir dönüm noktası olmuştur. Zira bir asırdan fazla Bağdat'a hakim olan Büveyhîler, halk arasında Şiîliği yaymak için büyük gayret göstermişlerdi. Sünnî İslâm dünyasının merkezini onların elinden kurtaran Selçuklu sultanları, sapıklık ve bir kısmını din dışı kabul ettikleri inançları orta-

1 Makrizî, *Hitat* (Beyrut, t.y.), II, 363

2 *Ravdateyn fi ahbâri'd-devleteyn* (Kahire, 1287), I, 25.

3 *Tabakatu's-Safiiyye*, III, 137.

dan kaldırmak ve onların yerine Ehl-i Sünnet ilkelerini hakim kılmak için yapılacak faaliyetin, ilmî hareketi canlandırmaktan geçtiğini çok iyi biliyorlardı. Bunun için yapılacak çalışma, dinin doğru öğretilmesini sağlayacak müesseseler kurmaktı. İslâm dünyasında medreselere verilen önem, bu ihtiyaçla yakından ilgilidir. Alparslan ve veziri Nizamülmülk, inşa ettirdikleri Nizamiyye medreseleriyle bu konuda önemli bir çığır açmışlar, kendilerinden sonrakilere öncülük etmişlerdir⁴.

Dil ilimleri ile Kur'an, Hadis ve Fıkıh ilimlerine istinad eden medrese kurma geleneği, Selçuklular'dan sonra kurulan Zengiler ve Eyyubiler zamanlarında da devam ettirildi. Suriye'de ilk medreseler, Batınîler'e karşı Ehl-i Sünnet ideolojisini yaymak ve ülkede siyasi birliği temin etmek için başlatmış olduğu çalışmada medreselerin oynayacağı rolü çok iyi bilen Nureddin Zengi tarafından inşa ettirilmişti. Nureddin, Dımeşk (Şam şehri) yanında Halep, Hama ve Humus gibi büyük merkezlerde de medreseler yaptırmıştı. Zamanla diğer yerleşim merkezlerinde de medreseler inşa edildi. Ehl-i Sünnet kültürünü temsil eden medreseler Mısır'a ise Eyyubiler'in kurucusu büyük İslam mücahidi Salâhaddin Eyyübî zamanında girdi. Devletini Şii Fatımî devletinin enkazı üzerine kuran Salâhaddin, yönetimi ele geçirdikten hemen sonra, Kahire'de, Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî medreseleri açtı. Fatımî halifeleri, yaklaşık 2 asır Bağdat Abbasi Hilâfeti ile rekabet içinde olmuşlar, kendi kültürlerini yaymak için büyük gayret göstermişlerdi. Bu bakımdan Milâdî 962-1171 yılları arasında bir asırdan daha fazla Fatımî devleti ve Şii Fatımî davetinin merkezi olarak kalan Kahire'de bir Sünnî müessesesi olan medreselerin kurulması büyük önem arz ediyordu. Mısır tahtına oturan Salâhaddin, bu durumu en iyi bilenlerin başında geliyordu. Kahire'de medreseler inşa ettirmek faaliyetine büyük önem verdi. Sultan, Suriye'yi hakimiyeti altına aldıktan sonra Dımeşk'te de yeni medreseler açtırdı. Diğer devlet ricali, bu faaliyetinde onu yalnız bırakmadılar, medrese yaptırmakta birbirleriyle yarıştılar. Bu medreseleri inşa ettiren sultan veya diğer devlet adamları, medreselerin her türlü ihtiyacını karşılamak için bol miktarda vakıflar yapıyorlardı. Bu vakıfların gelirleri, müderrisler, talebeler ve hizmetlilerin giderlerini rahatlıkla karşılıyordu.

Mısır tahtını Eyyubiler'den devralan Memlukler'in kurulduğu yıllarda ülkede pekçok medrese bulunuyordu. Bu medreseler geçtiği gibi, Zengiler ve Eyyubiler zamanında inşa ettirilmişti. Memluk sultanları ve büyük emirler, medrese, cami, hangâh ve zaviye gibi her biri önemli kültür

4 A. Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Türkçesi, A. Yardım, İst. 1976, s. 111 vd.

merkezi olan müesseseler inşa ettirmek hususunda birbirleriyle yarıştılar. Şehirler ve diğer yerleşim merkezlerinde yaptırılan bu medreselerin ekseriyeti, Ehl-i Sünnet'e mensup dört mezhepten sadece birine ait fıkıh medresesi hüviyetini taşıyordu. Bazı medreseler bu mezheplerden ikisine, bazıları üçüne, diğer bazıları da dördüne mahsustu. Ancak, bu mezheplerden sadece birine ait olan fıkıh medreselerinde de diğer üç mezhebin fıkıh kısmen de olsa okutuluyordu. Bu fıkıh medreseleri yanında, Daru'l-Kur'an ve Daru'l-Hadis adı verilen Kur'an ilimleri ve Hadis ihtisas medreseleri mevcuttu. Bu şekilde dini ilimlere tahsis edilmiş medreseler Memlukler zamanında o kadar artmıştı ki, meşhur Memluk tarihçisi Makrizî'nin verdiği bilgilere göre, bazıları gayr-i faal olmakla beraber, Kahire medreselerinin sayısı 74'e ulaşıyordu. Makrizî'nin "el-Hıtat" isimli meşhur eserinde tanıttığı bu medreselerin dağılımı şöyle idi:

Şafîî medreseleri	14
Malikî medreseleri	4
Hanefî medreseleri	10
Şafîî-Malikî medreseleri	3
Şafîî-Hanefî medreseleri	6
Malikî-Hanefî medreseleri	1
Dört Mezheb medreseleri	4
Daru'l-hadis	2
Mezheb belirtilmeyenler	25
İnşaat halindekiler	5
Toplam	74⁵

Aynı dönemde Dimeşk'te çok daha fazla medrese bulunduğu dikkatimizi çekmektedir. Kahire medreselerinin iki katını aşan bu medreselerin dağılımı, muasır tarihçilerden Nuaymî'nin tasnifine göre şöyledir:

Daru'l-Kur'an	7
Daru'l-Hadis	16
Daru'l-Kur'an ve'l-Hadis	3
Şafîî Fıkıh medreseleri	63
Hanefî Fıkıh Medreseleri	52
Malikî Fıkıh Medreseleri	4
Hanbelî Fıkıh Medreseleri	11
Tıb Medreseleri	3
Toplam	159⁶

5 *Hıtat*, II, 362-405.

6 Bu medreseler hakkında geniş bilgi için bkz. Nuaymî, *ed-Dâris fi tarihi'l-medâris*, I-II (neşr. Cafer el-Hasenî, 1988)

Memlukler zamanında diğer şehirlerde de çok sayıda medrese bulunuyordu. Kudüs'teki medreselerin sayısı 40'a ulaşırken, Aynî'nin medreseleri sebebiyle "Küçük Buhara" diye adlandırıldığını söylediği Antep medreselerinin sayısı 15 idi.

Fıkıh, tefsir, hadis, tasavvuf ve diğer dinî ilimlerin okutulduğu bu medreseler zengin kütüphanelere sahipti. Ayrıca pek çoğunun bünyesinde yetim ve yoksul çocuklar için yapılmış yatılı ilk mektepler mevcuttu. Bu medreselerde görev yapan müderrisler, okuyan talebeler ve orada görev yapacak hizmetlilerin her birinin ihtiyacı medreseye tahsis edilen gelirlerden karşılanıyordu. Medrese yaptıran sultan veya emir, inşaatın başlaması safhasında veya açılış merasiminde, medreseye tahsis ettiği vakıfları açıklardı. Makrizî'nin Zahirîyye medresesi hakkında verdiği bilgileri aktarmamız, konuya açıklık getirecektir. Yazar bu medrese hakkında şöyle demektedir:

"Medresenin inşaatına 2 Rebiülahir 660 günü başlandı ve inşaat 2 yılda tamamlandı. İnşaatın başladığı günlerde Şam'da bulunan Sultan (Rükneddin Baybars ez-Zahir), bu medreseye tahsis ettiği vakıfların listesini emir Cemaleddin b. Yağmur'a göndererek, ona, bu inşaatta hiçbir şekilde ücretsiz usta ve işçi çalıştırılmamasını ve çalışanların ücretlerinin de eksiksiz olarak ödenmesini emretti. İnşaatın tamamlanmasından sonra, 5 Safer 662 Pazar günü alimler ve kurra medresede toplandı. Medresenin kible cihetindeki eyvanı Şafîilere tahsis edilmişti; onların müderrisi Şeyh Takiyyüddin Muhammed b. Hasen b. Rezzin el-Hamevî idi. Nehir tarafına düşen eyvan (salon) ise Hanefîler'e ayrılmıştı; müderrisleri Abdurrahman b. Kemaleddin Ömer b. Adim el-Halebî idi. Kendilerine doğu cihetindeki ders salonu verilen hadisçilerin müderrisi, Şeyh Şerefüddin Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyatî, batı tarafındaki eyvanda oturan kıraat-ı seb'a öğrencilerinin hocası da Kemaleddin el-Mahallî idi. Her grubun ilk ders müzakerelerini bitirmelerinden sonra yemekler yenildi... Medresede bir kütüphane yapılmıştı. Bu kütüphane, çeşitli ilim dallarında yazılmış başlıca eserleri ihtiva ediyordu. Ayrıca medresenin yanında müslümanların yetim çocuklarının Allah'ın kitabını öğrenmelerini sağlamak için bir mektep inşa edilmişti. Bu çocuklara, elbise ve burslar dağıtıldı..."⁷

Makrizî'nin kayıtlarına göre, Karasunguriyye, Ebûbekriyye, Sâbikiyye ve Cemâliyye medreselerinde de birer kütüphane ve birer yetim mektebi bulunuyordu⁸. Dimeşk tarihçisi Nuaymî de, Dimeşk medreselerinde-

7 *Hitat*, II, 378 vd.

8 *Hitat*, II, 383-406.

ki yetim mektepleri hakkında malumat vermektedir⁹.

Makrizî ve Nuaymî'nin vermiş oldukları bilgilerden, bu medreselerin bazılarında, tıp ve diğer müsbet ilimlerin okutulduğu bölümlerin de mevcudiyetini öğreniyoruz. Nitekim Makrizî, Kahire'deki Mansuriyye medresesinde Tıp derslerinin de okutulduğunu zikretmektedir¹⁰. Diğer taraftan hastanelerin bünyelerindeki tıp külliyelerinin yanında, müstakil tıp medreselerinin de bulunduğunu görüyoruz. Nuaymî'den naklettiğimiz listede görüldüğü gibi Dımeşk'te 3 tane müstakil tıp medresesi mevcuttu.

Memluk sultanları, bu medreselerin müderrislerini bizzat kendileri tayin ediyorlardı. Onların bu konuya büyük ehemmiyet verdikleri, müderris ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılamak hususunda masraftan kaçınmadıkları anlaşılmaktadır. Hatta onlardan bazıları, bu medreselere giderek, zamanın meşhur alimlerinin vermiş olduğu dersleri takip ederlerdi. İçlerinde, Beyhaki'nin Delâil'ini istinsah eden Nasır Hasan gibi, ilimle doğrudan meşgul olanlar vardı. Müeyyed Şeyh el-Mahmudî, Siracüddin Bulkinî'den Sahih-i Buhârî icazeti almıştı. Hocasının kendisine vermiş olduğu icazetnameyi seferlerinde dahi yanında götürürdü¹¹. Sultanların bu şekilde alimler ve medreselerle yakından ilgilenmeleri, şüphesiz ilim ve ilim müesseselerinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Onların medreselere ve görevlendirdikleri müderrislere verdikleri öneme örnek olması bakımından, bir müderris tayiniyle ilgili olarak Sultan Kalavun tarafından çıkarılan mersumun bir bölümünün tercümesini vermek istiyoruz. Takiyyüddin Hasen b. Kadı Şerefüddin'in Mansuriyye medresesi Malikî mezhebi müderrisliğine tayini için çıkarılan mersumun bir bölümü şöyledir:

"Alimleri peygamberlerin varisleri kılan ve bizlere onlara uymayı ve onların gösterdiği yoldan yürümeyi emreden ve cenneti kendisinden gerektiği şekilde korkan kullarına miras yapan Yüce Allah'a hamdolsun! Bize vermiş olduğu sayısız nimetler, mülk ve saltanat, mânâ ve madde-deki üstünlük ve insanlar arasındaki seçkinlik dolayısıyla da O'na hamdediyoruz. Şahitlik ediyoruz ki, Allah'tan başka ilah yoktur. O, tektir ve benzeri yoktur. Yine kesin olarak inanıyoruz ki, Şefaât ve Miraç mucizesiyle hususileştirdiği Muhammed (yer ve gök dolusu salâtü-selâm üzerine olsun) O'nun kulu ve Rasulü'dür.

Allahu Teâlâ'nın fazl ve minnetiyle, bu dinin prensiplerini uygulamaktayız. Bu dini fikrî bakımdan güçlendirmeyi düşünüyor ve bu mak-

9 Bir örnek için bkz. *ed-Daris*, I, 15.

10 *Hıtat*, II, 382

11 *Sehâvî, ed-Dav'u'l-lâmi* (Beyrut, t.y.), III, 309.

satla, dinî görevlere seçkin kişileri getiriyoruz. Müslümanların şeref ve üstünlüklerini korumak için, görüş oklarını kuvvetlendiriyoruz; mızraklarımızı din düşmanlarının üzerine doğrultuyoruz. Şeytanın hakimiyeti altına girmiş ve onun iğvalarını gerçek olarak kabul etmiş din düşmanlarına karşı cihad ediyoruz. "Allahu Teâlâ, kendilerine vereceği cennet karşılığında mü'minlerden canlarını satın aldı." Ayeti fehvasınca diyoruz ki: İslam uğrunda kazandıkları zaferlerle âleme ün salan orduları techiz ederek ve hayırları ebedî olacak mübarek mekanları inşa ettirerek, biz de bu kabilden işler yapıyoruz, Allah'ın rızasını kazanmak için can ve malımızla çalışıyoruz. İnşa ettirdiğimiz mübarek mekanlar arasında, içlerinde Allah Kitabının ve Rasülü'nün hadislerinin okunduğu yapılar (camiler), dört mezheb fıkhının öğretildiği, ilim yıldızlarının parladığı ve ilim bayraklarının yükseltildiği müesseseler (medreseler) ve hastaların tedavi gördüğü hastaneler vardır. Bu hastaneler, hastaların tedavi edilmesi ve diğer müesseselerle birlikte, din ve beden ilimlerinin birlikte yücelmesi arzusuna bağli olarak bina edilmektedir..."

Mersumun devamında, medreselerde talebe okutacak, onları iyi birer din alimi olarak yetiştirmenin yanında, onları iyi bir şekilde eğitecek muktedir müderrislerin tayin edilmesinin zaruretinden bahsedilmektedir. Daha sonra ise, söz konusu medreseye adı geçen müderrisin tayin edilmesinin sebepleri üzerinde durulmaktadır. Bu sebepler kısaca şöyledir:

- a. Belağat sahibi olması,
- b. Cömert ve iyi ahlak sahibi olması,
- c. İlmine itibar edilen önemli alimlerin ilim meclislerinde yetişen asaletli bir alim olması,
- d. Fazilette emsallerinden önde olması,
- e. Üstün takva sahibi olması¹².

Memlukler zamanında, görüldüğü şekilde sayıları oldukça artan medreseler, ilim ve te'lifle uğraşan yeni nesillerin yetişmesine zemin hazırladı. Bu sayede Memlukler dönemi, yoğun bir ilmî faaliyete sahne oldu. İslâmî ilimler yeni bir altın devir yaşadı. Çok sayıda alim yetişti ve her biri mufassal eserler kaleme aldı.

12 Bu mersum için bkz. İbnu'l-Furat, *Tarih*, VIII, 27 vd.

B. Camiler

Cami ve mescidler, her zaman olduğu gibi, sadece eğitim ve öğretim faaliyetini yürüten medreselerin bu derece yaygınlaştığı Memlukler döneminde de birer okul, birer eğitim ve öğretim kurumu olma özelliğini devam ettirdiler. Camilerde de dinî ilimler okutuluyordu. Kahire'de Amr b. As Camii'nde fıkıh öğretimi yapılan 8 ders salonu bulunuyordu. İbn Tulun Camii'nde de dört mezheb fikhının okutulduğu dersaneler vardı. Sultan Baybars tarafından tamir ettirildikten sonra yeniden açılan Ezher Camii de, ilim meclisleriyle meşhurdu¹³. Dört mezheb fikhının okutulduğu Hakim Camii'nde, Hadis ve Nahiv dersleri de veriliyordu¹⁴. Dört mezheb fikhının okutulduğu diğer büyük bir cami, Müeyyediyye Camii idi. Bu camiyi inşa ettiren Şeyh Müeyyed (1412-1421), İbn Hacer gibi bazı müderrislerin derslerini zaman zaman bizzat dinlerdi¹⁵. Şam şehrinde ise, 6 medresenin mevcut olduğu meşhur Ümeyye Camii, şehrin en önemli ilim merkezlerinden biri idi.

Büyük camilerin bazılarında, Müeyyediyye'de olduğu gibi zengin kütüphaneler mevcuttu. Kal'atü'l-Cebel'deki pek çok kitabın nakledildiği bu kütüphane, Katibu's-sır Nasrüddin el-Barizî'nin 500 cilt kitap bağışıyla daha da zenginleşmişti. Zamanın sultanı, bağış sahibini, cami hatipliği ve kütüphane müdürlüğü yanında bu görevin evladında kalması ile taltif etti¹⁶.

C. Hangah, Ribat ve Zaviyeler

İslam tasavvuf hareketinin altın çağını yaşadığı Memlukler zamanında, tarikatlara ait sayıları oldukça fazla olan bu müesseseler, tasavvufla birlikte diğer dini ilimlerin de okutulduğu, önemli birer eğitim-öğretim kurumu statüsünde idiler. Birkaç örnek konuya açıklık getirecektir: Şeyhü Hangahı'nda dört mezheb fikhı, hadis, kıraat ve tasavvuf dersleri okutuluyor¹⁷, 400 sufi ve 100 askerin barındığı Baybars el-Çaşngir Hangahı'nda Hadis dersi veriliyordu¹⁸. Mezheplerden birine ait bazı hangahlar o mezhebe ait bir medreseden farksızdı. Kadınlara mahsus ribat-

13 İbn Haldun, *el-İber* (Beyrut, 1966), V, 835.

14 Suyûtî, *Tarihu'l-hulefâ* (Kahire, 1952), 484

15 Makrizî, *Hitat*, II, 330.

16 Aynı eser, II, 329.

17 Aynı eser, II, 421.

18 Aynı eser, II, 416.

larda da, tasavvufî eğitim yanında, kadın öğretim üyeleri tarafından tıbbî okutuluyordu¹⁹. Verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, önemli birer öğretim yuvası olan bu müesseselerin sayısı oldukça fazlaydı. Makrizî, Kahire'de mevcut, 22 hangah, 11 ribat ve 25 zaviye hakkında bilgi vermiştir²⁰. Şam tarihçisi Nuaymi ise, Dımeşk'teki 29 hangah, 21 ribat ve 25 zaviyeyi tanıtmıştır²¹.

Zamanın eğitim-öğretim kurumları içerisinde, hastaneleri de zikretmek gerekmektedir. Çünkü, sultanlar ve devlet ricali tarafından yaptırılan ve zamanına göre son derece gelişmiş olan Memluk hastanelerinin bünyesindeki tıbb külliyelerinde tıbb öğretimi yapılıyor, bu müesseselerde teori ve pratik bir arada yürütülüyordu. Tıbb öğretiminin yapıldığı bu birimler, tıbb alanında yazılmış kitaplar ve tıbbî aletlerle teçhiz edilmişti.

3. İlmî Hareketin Genel Vasıfları

Medreselerin son derece yaygınlaştığı Memlukler döneminde, İslâm ilimler tarihinde şöhret yapmış pek çok alim yetişmiştir. Memlukler Devri ilmî hareketi, İslâmî ilimlerin bütün şubeleri, lügat ilimleri ve tarih sahasında yetiştirmiş olduğu alimleri ve bu alimler tarafından yazılmış eserlerinin çokluğu bakımından, diğer dönemlerle mukayese edilemeyecek ölçüde zengindir. Tarihimizin hiçbir döneminde, bu kadar alimin yetişmediğini ve yine bu dönemde yazılanlar ölçüsünde çok ve mufassal eserler yazılmadığını söylemek mümkündür. Suyûtî'nin sadece hadis hocalarının 150 civarında olduğunu²² hatırlatmak alimlerin sayısı; aynı alimin 600 civarında eser yazmış olduğunu²³ hatırlatmak da eserlerin sayısı hakkında bir kanaat edinmeye yetecektir. İslam kültürünün en kıymetli ürünleri arasında yer alan tercüme-i hal ve tabakat kitaplarıyla mufassal ansiklopedik eserlerinin pek çoğu bu dönemde yazılmıştır. İbn Hallikan, İbn Manzur, Nuveyrî, Ebu Hayyan, Umerî, İbn Kayyim, Zehebî, Safedî, Kütübî, Suyûtî, Sehâvî, Kalkaşandî, Makrizî, İbn Hacer ve İbn Tağriberdî ve Aynî gibi şöhretler bu sahanın bütün tarihimiz boyunca yetişmiş en meşhur yıldızları arasındadırlar. Bu dönemde kaleme alınmış ve kendi sahalarında elden düşmeyen kıymetli eserler, kütüphanelerde oldukça geniş bölümleri doldurmaktadır.

19 Aynı eser, II, 438.

20 Aynı eser, II, 414-436.

21 *ed-Daris*, II, 1349-221.

22 Suyûtî, *Husnû'l-muhadara fi ahbârî Mısır ve'l-Kahire* (Kahire, 1321), I, 335.

23 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zuhur* (Kahire, 1983), IV, 583.

Alimleri ve eserlerinin çokluğu ile şöhret kazanan Memlukler dönemi ilmî hareketine, taklit ruhunun hakim olduğu görülmektedir. Bu dönem alimlerinin ekseriyyeti, önceki asırlarda yaşamış ulemanın eserlerini şerh etmek veya onlara ta'likler yapmak, farklı şeyleri bir arada toplamak ya da uzun metinleri ihtisar etmekle meşgul olmuşlardır. İslam ilimler tarihinde bu dönem, bilhassa büyük şarihleri ve ansiklopedistleri ile temayüz etmiştir²⁴.

Bu dönem ilmi hareketinin bizim için önemli bir yönü de, idareci sınıfın büyük ekseriyyetle Türk asıllı olduğu bu ülkede, Türk diline verilen önemin bir neticesi olarak, başta tarih olmak üzere çeşitli ilim dallarında Türkçe eserlerin yazılmış olmasıdır. Aynı şekilde, pek çok eser Türkçe'ye çevrilmiş; hatta Araplar'a Türkçe öğretmek amacıyla eserler te'lif edilmiştir. Büyük lügat alimi ve müfessir Ebu Hayyan'ın, bu maksatla 4 eser hazırladığı bilinmektedir. Ancak bunlardan sadece bir tanesi elimize ulaşmış, "Kitabü'l-idrak li lisâni'l-Etrak" adını taşıyan bu eser, 1893'te Mustafa Bey, 1931'de A. Caferoğlu tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.

Devletin idaresini yürüten ve sultan tarafından temsil edilen ekseriyyeti Türk ve Çerkes köle menşeli askeri sınıf ile çoğunluğu Arap olan halk tabakası arasında bir vasıta rolünü oynayan Memluk dönemi alimleri, ilmî ve medenî cesaretleriyle de temayüz etmişlerdir. Onlardan bazıları, sultanların haksız icraatlarına cesaretle karşı çıkmışlar, bu hususta bildiklerini söylemek ve her ne pahasına olursa olsun, sultanları uarmaktan çekinmemişlerdir. Hakkı tebliğ hususunda sembolleşen bu alimlerin başında, savaş hazırlıkları için halktan para ve mal toplamak isteyen Seyfeddin Kutuz'a, "sultan, emirler veya askerlerin elinde halkın elindekinden fazla mal ve para bulunduğu müddetçe bu helâl değildir..." fetvasını veren İzzeddin b. Abdüsselelâm²⁵, Baybars'a yazdığı meşhur mektuplarıyla alim olmanın sorumluluğunu en güzel şekilde yerine getiren Nevevî ve Suriye'ye yönelen bir Moğol saldırısı esnasında, zamanın Sultanı Nasırüddin Muhammed'e giderek, onu, savaş için Suriye'ye gitmediği takdirde, başlarına başka bir sultan seçmekle tehdit eden İbn Teymiye gelmektedir²⁶.

Memlukler döneminde yetişen alimlerden önemli bir kısmının Türk asıllı olduğu da hatırlatılması gereken bir husustur. Memlukler'de ilmî hareketin yıldızlarından olan Zehebî, Safedî, Aynî, İbn Hümam, Muhyiddin el-Kâfiyecî, İbn Kutluboğa ve İbn İyas bu alimlerin en meşhurlarıdır.

24 Salih Yusuf, *Bedrüddin el-Aynî ve eseruhû fi ilmi'l-hadis*, Beyrut, 1987, s. 15; M. Mahir Hammâde, *el-Vesâik*, VI, 8 vd.

25 Suyûtî, *Husn* II, 40.

26 İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIV, 15.

Memlukler dönemi ilmî hareketine, kadın alimlerin de büyük katkıda buldukları görülmektedir. Bilhassa hadis sahasında pek çok kadın temayüz etmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin hocası Sittü'l-Arab (v. 1366), İbn Hacer'in hocası Aîşe bintu Muhammed (v. 1413) kadın hadis alimlerine iki güzel örnektir.

4. Dini İlimlerdeki Çalışmalar ve En Önemli Temsilcileri

Memlukler'in hükümran olduğu iki buçuk asır devam eden uzun zaman dilimi içinde, bu ilimlerde pek çok büyük alim yetişmiştir. Biz, burada bu alimlerden ancak sahalalarında büyük şöhret kazanmış birkaç tane-sini vermekle yetineceğiz.

A. Kıraat:

Memluk ilmî hareketi, Kıraat ilminin en önemli temsilcilerinden birini yetiştirmiştir. Bu ilimde yeri doldurulamayacak eserler te'lif etmiş olan bu alim, tahmin edildiği gibi, *İbnü'l-Cezerî* (v. 833/1424)'dir. 1395 yılından Ankara savaşına kadar Bursa'da kalan ve orada kıraat müderrisliği yapan bu büyük alim, Osmanlı ilmî hareketine de önemli hizmette bulunmuştur.

İbn's-Serrac el-Ca'berî (v. 732/1332) ve *İbrahim b. Musa el-Kerekî* (v. 853/1449) sahanın diğer iki üstadıdır.

B. Tefsir

Memlukler dönemi müfessirleri, diğer sahalardaki muasırları gibi, mufassal eserler yazarak, tefsir tarihinin en geniş örneklerini ilim alemine sunmuşlardır. Bütün tefsirleri bir araya toplama faaliyetine de rastlanan bu dönemde, rivayet ve dirayet tefsirlerinin en güzel örnekleri verilmiştir. İhtisar, haşiye, sure tefsiri geleneği de oldukça yaygın olmuştur. Müfessirlerin hal tercümelerine tahsis edilen ilk kitaplar da bu dönemde yazılmıştır. Bu türün ilk örneği Suyûtî'ye aittir. Tefsir tarihinin mühim isimleri arasında yer alan pek çok müfessir bu dönemde yetişmiştir. En önemlilerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kurtubî (v. 671/1273): Endülüs'ün yetiştirdiği bu büyük alim, ömrünün son safhasını Memlukler'in merkezi Mısır'da geçirmiştir. Fıkhî tefsir

özelliğini taşıyan meşhur tefsiri, dirayet tefsirinin en güzel örneklerinden sayılır.

İbn Kesir (v. 774/1373): Rivayet tefsirinin en sağlam ve en güzel örneklerinden birini kaleme alan müfessir, aynı zamanda muhaddis, fakih ve müverrihtir.

Celâleddin Mahalli (v. 864/1459)

Suyûtî (v. 911/1505): İslâmî ilimlerin tamamında büyük bir otorite olan Suyûtî, kültür tarihimizin en velud müellifleri arasındadır.

Ebu Hayyan el-Endelûsî (v. 1345): Nahiv ilminin önemli isimlerinden olan müfessir, "el-Bahru'l-muhît" adındaki meşhur tefsirin yazarıdır.

C. Hadis

Memlukler zamanı, hadis ilmi için çok verimli bir dönem olmuştur. Hadis ilminin altın devirlerinden biri kabul edilen²⁷ bu sürede yazılan hadis şerhleri ve rical kitapları, bu sahanın en güvenilir eserleri arasında önemli bir yere sahiptir. Zamanın muhaddisleri, başlıca hadis kaynaklarının cem ve telifini yapmak, onlara istidrak, zevaid, tezhib ve şerh mahiyetinde eserler yazmak, ya da onlardaki belirli konulara dair hadisleri toplayan kitaplar hazırlamakla meşgul olmuşlardır. Bu dönem hadis çalışmaları, başlıca hadis kaynaklarına yazılan mufassal ve mükemmel şerhleriyle temayüz etmektedir. Bu şerhlerin başında da İbn Hacer (v. 852/1449), Aynî ve Kastallânî (v. 923/1517)'nin Buharî şerhleri, Nevevî (v. 676/1277)'nin Müslim şerhi gelmektedir.

Tabakat ve teracim kitapları için bir altın devir olan Memlukler İlmî hareketinde, bu çalışmalardan en büyük payı, Hadis ilminin aldığı bir gerçektir. Hadis ricali için yazılmış en muteber kitapların ekseriyeti bu dönemde kaleme alınmıştır. Mizzî (v. 742/1342), İbn Hacer, Zehebî (v. 748/1347) ve Sehâvî gibi cerh ve ta'dil ilminin yıldızlarını hatırlatmak yeterli olacaktır. Diğer taraftan, hadis tarihinin en başarılı zevaid kitapları, ahkam hadislerini toplayan en güzel örnekleri yine bu devirde te'lif edilmiştir. Heysemî (v. 807/1405), İbn Hacer, İbn Dakîk bu nevi çalışmaların başarılı isimleri olmuşlardır. Daru'l-hadis'leriyle şöhret kazanan Memlukler zamanı Hadis çalışmalarında dikkat çeken önemli bir husus da, çok sayıda kadın hadis bilgininin yetişmiş olmasıdır. Yine zamanın büyük hadisçilerinden önemli bir kısmının Zehebî, Moğoltay b. Kılıç ve Aynî gibi Türk asıllı olmaları hatırlatılması gereken bir husustur.

²⁷ Salih Yusuf, age, 37.

Hadis ilminin Memlukler dönemindeki yıldızları, isimleri geçen alimlerden ibaret değildir. Onlara ilave olarak, bu ilimde temayüz etmiş muhaddislerden birkaç tanesinin daha ismini vermekle iktifa edeceğiz:

Dimyâti (v. 705/1306)

İbnü't-Türkmânî (v. 750/1349)

Moğoltay b. Kılıç (v. 762/1361)

İbn Receb (795/1393)

Hafız el-İrâkî (v. 806/1404)

Zekeriyâ el-Ensârî (v. 926/1520)

D. Fıkıh

Bu dönem, medreselerde en ağırlıklı ilim olarak okutulan Fıkıh çalışmaları bakımından ise, mezheb taassubu ve taklid damgasını taşımaktadır. İlmî faaliyetin büyük bir yoğunluk kazanmasına ve talebe-alim sayısının büyük rakamlara ulaşmasına karşılık, fikhî çalışmalarda nakilcilik ve ezbercilik ağır basmaktadır. Hicrî VI-VIII. asırların ilmî faaliyetler açısından şöhreti, Muhammed Ebu Zehra'nın belirttiği gibi, düşüncenin gelişmesi değil, alim sayısının çoğalması ve ilmin büyük bir yaygınlık kazanmasıdır²⁸. İlmî harekete damgasını vuran bu özelliğin en önemli sebebi, yaygın kanaate göre, dindarlıklarıyla temayüz eden Memluk sultanlarının, Ehl-i Sünnet düşüncesinin dışına çıkan fikrî ve felsefî akımlara karşı müsamahasız davranmalarındır. Bu çerçevenin dışına çıkanların siyasî baskılara maruz kalmaları, hukukçuları, şerh, ihtisar ve haşiye yazmaya yöneltmiştir²⁹. Müçtehidlik mertebesine yükselmiş pek çok fakih yetişmiş olmakla beraber, onların ekseriyeti, dört imamdan birine intisab ederek, içtihadından kaçınmışlardır. Ancak İbn Teymiye gibi bunun istisnaları az da olsa yetişmiştir. Her şeye rağmen, dirayetli fıkıh alimlerinin çokluğu bakımından Memlukler zamanı büyük bir zenginlik arz etmektedir. Mesela İbn Kesir'in verdiği bilgiye göre, 724 yılında Nasriyye medresesindeki fukahanın sayısı arttırılmış, dört mezhebden her birine ait 30 fakih sayısı 54'e çıkarılmış ve onların ücretlerine zam yapılmıştır³⁰. Talebe sayısı ise medresenin büyüklüğüne ve vakıflarının imkânına göre değişiyordu. Mesela zamanın en büyük ve en muhteşem medresele-

28 İbn Teymiye (Türkçesi, N. Bolelli ve ark., İstanbul, 1988), 155.

29 Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul, 1989), 272; Salih Yusuf, age, 28.

30 *el-Bidaye ve'n-Nihâye* (Kahire, 1932), XIV, 113.

rinden olan Sultan Nasır Hasen medresesinde dört mezheb fikhî tahsili yapan öğrencilerin sayısı, vakfiyede belirtildiği gibi 400'e ulaşıyordu³¹.

Bu dönemin en ünlü fukahası, mezheplerine göre şöyle sıralanabilir:

Şafî fakihler:

İzzeddin b. Abdüsselam (v. 660/1262)

İbn Dakîk (v. 702/1302)

Sadreddin b. Vekil (716/1316)

Bedreddin b. Cemâa (v. 733/1333)

Takiyyüddin es-Sübki (v. 756/1355)

Tacüddin es-Sübki (v. 771/1370)

Bulkîni (v. 805/1403)

Hanefî Fakihler:

Zeylei (v. 743/1342)

Kâki (v. 749/1348)

İbn Ebi'l-Vefâ (v. 775/1373)

Ekmeliüddin el-Babertî (v. 786/1384)

İbnü'z-Ziya (v. 854/1450)

Kemaleddin İbn Hümam (861/1457)

İbn Kutluboğa (v. 879/1474)

İbn Arabşah (v. 901/1496)

Hanbelî fakihler:

Tûfi (v. 716/1316)

İbn Teymiye (v. 728/1328)

İbn Kudâme (v. 744/1343)

İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350)

Malikî fakihler

Karafî (v. 684/1285)

İbn Ferhun (v. 799/1397)

E. Tasavvuf

İslam tasavvuf hareketi, Memlukler zamanında son derece güçlenmiş ve sosyal hayata damgasını vurmuştur. Bedeviyye, Rifâiyye, Şâzeliyye ve

31 M. Kemaleddin İzzeddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısr fi devleti'l-Memâlikî'l-Çerâkise*, (Beyrut, 1990), s. 56 (Evkaf, 881 no'lu vakfiyeden naklen).

Düsûkiyye tarikatlarının kurucularını yetiştiren Memlukler dönemi, tasavvuf hareketine, belki de tarihinin en parlak dönemini yaşatmıştır. Tarikat şeyhlerine büyük ihtiram gösteren ve bazıları birer mürid olan sultanlar ve diğer devlet ricalinin yakın ilgi ve desteğiyle geçtiği gibi, ülkede tekke, hangah, ribat ve zaviyelerin sayısı çok artmıştı. Sultanın tayin ettiği görevlilerin yönetimindeki bu müesseselerin sayısı sadece Kahire'de 58³², Dimeşk'te ise 78 civarında idi³³.

Sufilere mahsus bu müesseseler, aynı zamanda dinî ilimlerin tamamının okutulduğu medreseler ve yine sınırlarda cihada hazırlanan askerler için karargahlar durumundaydı.

Zamanın büyük mutasavvıflarının başında şu isimler geliyordu: Bedeviyye tarikatının kurucusu, Mısır'ın en büyük velisi Seyyid Ahmed Bedevî (v. 675/1276), Düsûkiyye tarikatının pîri Burhanüddin Düsûkî (v. 676/1272), İbn Ataullah el-İskenderî (v. 709/1309), Muhammed Vefa Şâzelî (v. 765/1364) ve İbn Vefâ (v. 807/1405).

F. Nahiv ve Lügat Çalışmaları

Memlukler zamanı ilmî hareketinde nahiv çalışmaları da önemli bir yer tutmaktadır. Nahiv ilminin en mühim temsilcilerinden sayılan pek çok alim, bu dönemde yetişmiştir. Onların yazdığı eserler, bu sahanın klasikleri arasında yer almaktadır. Arap dilinde yazılan en geniş lügatın sahibi İbn Manzur da bu dönemde yetişmiştir. Dönemin nahivcilerine ait vereceğimiz isim listesi, konuya açıklık getirmeye yetecektir:

- İbn Mâlik* (v. 672/1273)
- İbnü'n-Nehhâs* (v. 698/1299)
- İbn Manzur* (v. 711/1311)
- Ebu Hayyan el-Endelûsî* (v. 1345)
- İbn Hişam* (v. 761/1360)
- İbn Nübâte* (768/1366)
- İbn Akîl* (v. 769/1367)
- İbn Ammâr* (v. 844/1441)

32 Makrizî, *Hitat*, II, 414-416.

33 Nuaymî, *age*, II, 139-221.

5. Akfî İlimler

A. Tarih ve Coğrafya

Memlukler dönemi, İslam tarihçiliği açısından da parlak bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam tarihinin hiçbir safhası, yetiştirdiği büyük tarihçilerin çokluğu ve kaynak zenginliği bakımından, kanaatimizce Memlukler zamanıyla mukayese edilemez.

İslâm ilimler tarihinde "ansiklopediler çağı" olarak meşhur olan bu dönemde, umumî tarih çalışmalarına devam edilmiş, sadece bir sultanın zamanını anlatan tarihler de yazılmıştır. Önceki tarihlere zeyl yazma geleneğinin de oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Yine meşâhir için yazılan biyografi (terceme-i hal) çalışmalarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu sahanın yıldızı kabul edilen İbn Hallikan, bu dönemde yetişmiştir. Mahalli tarih çalışmalarında ise, Hicrî 9. asırda altın devrini yaşayan Mısır tarihçilik mektebinin doğuşu dikkat çekmektedir. Makrizî (v. 845/1441)'nin kurduğu bu ekol, İbn Tağriberdî (v. 874/1469), Sehâvî (v. 902/1497) ve İbn İyas (v. 930/1524) tarafından devam ettirilmiştir. Mısır tarihçiliğinin altın devrini yaşatan bu isimler, eserlerinde, Mısır'ın siyasî, içtimâî ve iktisadî durumunu geniş bir şekilde anlatmışlardır.

Ansiklopedi çığırının ilk temsilcisi Nüveyri (v. 733/1333)'yi, Umerî (v. 749/1349) ve Kalkaşandî (v. 821/1418) takip etmişlerdir. Kalkaşandî, İbn Şahin ez-Zahirî (v. 873/1468) ve Makrizî, devlet teşkilatını ele alan eserler te'lif etmişlerdir. Bilhassa dönemin büyük tarihçisi İbn Haldun (v. 808/1406) sayesinde, tarih felsefesi ve sosyoloji çalışmaları ortaya çıkmıştır. Tarih tenkidinde Muhyiddin Kafiyecî (v. 879/1474) ve Sehâvî'yi de unutmamak gerekir.

Tarih çalışmalarıyla birlikte seyreden tarihî coğrafya alanında da, İbn Şeddad (v. 683/1285), Ebu'l-Fidâ (v. 732/1332), Umerî, Kalkaşandî ve Makrizî ilim alemine önemli katkıda bulunmuşlardır. Bu arada, Ümit Burnu yolunun gerçek kaşifi İbn Mâcid'i de hatırlatmak gerekmektedir. Hint okyanusunda seyreden gemiler için rehber kitaplar hazırlamış olan bu büyük alim, Vasco de Gama'ya kılavuzluk etmiştir.

Listeyi uzatmamak için, isimleri geçenlere ilave olarak, sadece çok meşhur tarihçilerin isimlerini vermekle yetineceğiz:

İbn Abdüzzahir (v. 692/1293)

Baybars Devadar el-Mansûrî (v. 725/1325)

İbn Seyyidinnas (v. 734/1334)

İbnü'l-Verdî (v. 749/1349)

Safedî (v. 764/1363)
Kütübî (v. 764/1363)
İbnu'l-Furat (v. 807/1405)
Demîrî (v. 808/1405)
İbn Dukmak (v. 809/1407)
İbn Arabşah (v. 854/1450)
Aynî (v. 855/1451)
Semhudî (v. 911/1506)

B. Tıp

Müslümanlar, akli ilimler sahasında, 8. asırda ele geçirmiş oldukları üstünlüğü, 13. asrın başlarından itibaren kaçırmaya başlamışlardı. Ancak, Doğu İslam dünyasında Astronomi ve Matematik, Mısır ve Suriye'de ise özellikle göz hastalıklarında olmak üzere Tıp ilmindeki üstünlüğü daha sonra da devam ettirdiler. Tıp ilmindeki bu üstünlük, Memluk hastahaneleri ve onların bünyesindeki tıp külliyelerinde görev yapan tabibler tarafından geliştirilerek devam ettirilmişti. Zamanın doktorlarından, Halepli Halife b. Ebi'l-Mehasin, katarakt ameliyatını gerçekleştirmiş, Ali b. Nefis ise, Portekizli Servetus'tan 3 asır önce küçük kan dolaşımını keşfetmiş-ti³⁴.

Memluk ülkesinde, başta Kahire ve Dimeşk şehirlerinde olmak üzere, çok sayıda hastahane bulunuyordu. Bir kısmı önceki devletler zamanından kalma bu hastahaneler, zamanına göre son derece gelişmişti. Dönemin en meşhur hastahanelerinden olan Kalavun hastahanesi, dahiliye, cerrahiye, göz hastalıkları ve ortopedi kısımlarına ayrılmıştı. Her bölümde erkek ve kadınlara mahsus koğuşlar vardı. Zengin-fakir ayrımı yapılmayan bu hastahane, yatmak süresine sınır koyulmamıştı³⁵. Hastahaneler, bünyelerindeki tıp külliyesiyle, nazari tıp öğretimini de gerçekleştiriyorlardı. Öğretime tahsis edilmiş bu bölümler tıbbî cihazlar ve eserlerle donatılmıştı.

Bu müesseselerde yetişen tabiplerin, bilgi ve tecrübelerini muasır ülkelere taşıdıkları da bir gerçektir. Nitekim tıp tahsilini Mısır'da tamamlayan Hacı Paşa (Celaleddin Hızır), Aydın Beyi İsa Bey'in hizmetinde çalışmış ve bu sahada bazı eserler yazmıştır³⁶. Yakalandığı hastalıktan

34 Hitti, age, IV, 1109.

35 Makrizî, *Hıtat*, II, 407.

36 Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (İstanbul, 1982), s. 21.

kurtulamayan Yıldırım Bayezid, muasırı Mısır sultanından kendisini tedavi edecek bir doktor göndermesini istemişti. Memluk sultanı, bir doktor göndererek onun talebini yerine getirdi.

6. Memluk Medreselerinin Osmanlı Medreselerine Tesiri

Osmanlı ilmî muhitinin teşekkülünde, Memluk medreselerinde yetişen alimlerin büyük katkıda buldukları görülmektedir. Bu alimlerin başında, Orhan Bey zamanında açılan ve ilk Osmanlı medresesi olan İznik medresesinin ilk başmüderri, Davud el-Kayserî (v. 756/1350) gelmektedir. Tahsilini Mısır'da tamamlayan bu alim, başmüderri görevini 20 yıl sürdürmüş, ilmî şahsiyetiyle talebeleri üzerinde etkili olmuş ve tasavvufun Osmanlı ülkesinde kolaylıkla benimsenmesini sağlamıştır³⁷.

Osmanlı medreselerinin mümtaz simalarından Şemseddin Fenârî (v. 834/1431) de, yüksek tahsilini Mısır'da ikmal etmişti. Tasavvufun yayılmasında onun da etkili olduğu bilinmektedir³⁸. Osmanlı ilim yıldızlarından Molla Gürânî de, Memluk medreselerinde yetişmişti.

Dımeşkli meşhur kıraat alimi, İbnü'l-Cezerî, Bursa'da 4 yıl kalmış, bu sürede çok sayıda talebe yetiştirmişti. Onun gibi Osmanlı sarayında bir süre kalan bir başka Dımeşkli alim de, İbn Arabşah'tı. 1412-1421 yılları arasında Çelebi Mehmed'in sarayında görev yapan bu ünlü tarihçi, devletlerarası yazışmaları yürütmenin yanında, bazı Arapça ve Farsça eserleri Türkçe'ye çevirmişti.

Verdiğimiz birkaç örnekten anlaşıldığı gibi, Memluk medreselerinde yetişen pek çok alim, Osmanlı medreselerinin kuruluş ve gelişmesine önemli katkıda bulunmuşlardır. Bu iki ülke medreseleri arasındaki etkileşim, Mısır'ın fethinden sonra, aynı devletin idaresi altında daha da yoğunlaşarak devam etmiştir.

37 Aynı eser, 16.

38 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 229.